

اعجاز علمی قرآن در حوزه علوم طبیعی از دیدگاه آیت الله فاضل لنکرانی *

عباسعلی واشیان ** و محمد عیسی ندافی ***

چکیده

رابطه قرآن و علوم طبیعی و به خصوص اعجاز علمی یکی از مباحث مهم علوم قرآنی در جهان اسلام و غرب بوده است که منشا بسیاری از مباحث و شبهات قرار گرفته است. با نگاهی گذرا به آثار آیت الله محمد فاضل لنکرانی رحمته الله علیه، این نکته به دست می‌آید که ایشان به این موضوع، اهتمام نشان داده‌اند. این نگاشته به روش کتابخانه‌ای و تحلیل اطلاعات موجود و با هدف شناخت و بررسی دیدگاه‌های آیت الله محمد فاضل لنکرانی رحمته الله علیه در موضوع اعجاز علمی قرآن در حوزه علوم طبیعی (گیاه‌شناسی، زمین‌شناسی و کیهان‌شناسی) تدوین شده است. و در نهایت به این نتیجه دست یافته است که مباحث مطرح شده در کتاب «مدخل التفسیر» و سایر آثار وی در موضوعات مرتبط با معجزه و اعجاز علمی با دقت خاصی گزینش شده است؛ و قابلیت وسعت دادن دامنه موضوعات مرتبط با اعجاز علمی در حوزه علوم طبیعی (قرآن و پزشکی، قرآن و زیست‌شناسی، قرآن و خلقت هستی و...) و همچنین عمق دادن به مباحث مطرح شده در آثار ایشان وجود دارد.

واژگان کلیدی: قرآن و علم، آیت الله محمد فاضل لنکرانی رحمته الله علیه، اعجاز علمی، تفسیر علمی، علوم طبیعی.

*. تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۵/۱۲ و تاریخ تأیید: ۱۳۹۸/۰۶/۲۹.

** دکتري قرآن و علوم گرايش بهداشت و سلامت: sadra251@gmail.com

*** دانش‌پژوه دکتري جامعه المصطفی (نویسنده مسئول): m.nadaghi@gmail.com

مقدمه

هدف اصلی دین اسلام و به تبع آن نزول قرآن، هدایت انسان‌ها به سوی کمال و سعادت است (بقره/ ۱۸۵). روش‌های فراوانی هم‌چون مباحث عقلی و نقلی برای نیل به این هدف والا وجود دارد. یکی از روش‌های موثر، اثبات فرا انسانی بودن قرآن به وسیله اعجاز می‌باشد. وجوه اعجازی فراوانی مثل تحدی، اعجاز ادبی و... برای قرآن وجود دارد، در این وادی با توجه به جو پوزیتیویستی حاکم بر جهان، اعجاز علمی از جایگاه ویژه برخوردار است و تأمل و تفکر در اعجاز علمی قرآن، به انسان رشد می‌بخشد (موحدی فاضل لنگرانی، اخلاق فاضل، ۱۳۸۹: ۲۲۸). پیوند اعجاز علمی با علوم تجربی و کشفیات جدید بشر باعث پویایی و بروز رسانی مطالب موجود در بحث اعجاز علمی قرآن گردیده است که خود با روش تحقیق میان‌رشته‌ای بین قرآن و علوم مختلف و از جمله علوم تجربی قابل دست‌یافتن است. (واشیان، روش تحقیق و مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن و علوم، ۱۳۹۸: ۲۳/۲) هم‌چنان که می‌تواند منشاء شباهت فراوانی نیز باشد. به همین دلیل اندیشمندان زیادی در این زمینه به ایراد نظر و دیدگاه پرداخته‌اند و سعی بر تبیین آیات علمی قرآن داشته‌اند. برخی از اندیشمندان مانند؛ عبدالقاهر جرجانی، خطیب قزوینی، سعد الدین تفتازانی و سکاک‌ی به تأسیس دانش‌های مرتبط با اعجاز قرآن پرداختند و برخی نیز به تک‌نگاری‌ها اکتفا کردند، در این میان صاحب نظرانی مثل؛ بدر الدین زرکشی، جلال الدین سیوطی، عبد العظیم زرقانی و آیه الله معرفت به بررسی مسئله اعجاز قرآن پرداخته‌اند.

در آثار آیت الله محمد فاضل لنگرانی به خصوص کتاب «مدخل التفسیر» هم مطالب مهم و ارزنده‌ای در موضوع معجزه و اعجاز علمی قرآن در حوزه علوم طبیعی مشاهده می‌شود که شناخت نقاط قوت و ضعف آن نیاز به بررسی و کنکاش دارد تا اساس و پایه‌ای برای تحقیقات و نظرات علمی بعدی باشد.

مفهوم‌شناسی

۱- اعجاز

الف) اعجاز در لغت

اعجاز از ماده «عجز» است به معانی؛ ضعف و ناتوانی (ابن منظور، لسان العرب، ۱۴۱۲: ۵۸/۹)، درنگ کردن و تأخیر داشتن (راغب اصفهانی، مفردات، ۱۴۲۶: ۵۵۳/۲)، پایان و موخر چیزی (جوهری، صحاح اللغه، ۱۴۰۴: ۸۸۳/۳؛ ابن فارس، معجم مقاییس اللغه، ۱۴۲۰: ۲۳۳/۴؛ راغب، مفردات، ۱۴۲۶: ۵۵۳/۲) و فوت و از دست رفتن (طریحی، مجمع البحرین، ۱۴۰۳: ۱۲۴/۴؛ خوری، اقرب الموارد، ۱۳۷۴: ۷۴۷) به کار رفته است. با وجود این معانی متعدد می‌توان گفت معنای اصلی ماده عجز «ضعف» است و سایر معانی را می‌توان به آن برگرداند، زیرا سایر معانی، سبب یا نتیجه «ضعف» می‌باشند. واژه اعجاز، از باب أفعال و به معنای ناتوان کردن است (همان، ۷۴۷)، زیرا آورنده معجزه دیگران را از آوردن مثل آن ناتوان می‌کند و ضعف آنان را برای انجام آن آشکار می‌سازد.

ب) اعجاز در اصطلاح

«معجزه امری است خارق العاده که مطابقت با ادعای نبوت داشته همراه با تحدی است» (الطریحی، مجمع البحرین، ۱۴۰۸: ۱۲۵) یا «در مقام محاجه آورده می‌شود و دیگران از آوردن آن عاجز باشند» (سیوطی، الاتقان، ۱۴۰۷: ۲۵۲/۲). به نظر آیت الله خوئی رحمته الله علیه تعریف اصطلاحی معجزه عبارت است از: «کسی که مقامی را از ناحیه خداوند ادعا می‌کند به عنوان گواه بر صدق گفتارش عملی انجام دهد که قوانین طبیعت را بشکند، که دیگران از انجام دادن آن عمل عاجز و ناتوان باشند، چنین عمل خارق العاده را معجزه و انجام دادن آن را اعجاز می‌نامند» (خوئی، البیان، ۱۳۵۴: ۴۱) از دیدگاه علامه طباطبایی رحمته الله علیه «معجزه عبارت از امری است خارق العاده که دلالت کند که ماوراء، در طبیعت و امور مادی تصرف کرده است، و این به آن معنا نیست که معجزه مبطل امر عقلی و ضروری است» (طباطبایی، المیزان، ۱۳۶۰: ۹۳/۱).

به نظر آیت الله محمد فاضل لنکرانی برای تحقق معجزه از لحاظ اصطلاحی شرایط هفت‌گانه ذیل نیاز است:

(۱) معجزه باید همراه با دعوی پیامبری باشد به گونه‌ای که موجبات ارائه معجزه، همین ادعا باشد.
 (۲) دعوی یاد شده می‌بایست برای تصدی یکی از مناصب الهی مانند نبوت و ماموریت الهی صورت گیرد.

(۳) ادعای مذکور باید به گونه‌ای باشد که احتمال صحت و سقم آن را داد.

(۴) معجزه فراتر از امور طبیعی و قدرت بشری است ولی معارض اصول عقلی نمی‌باشد.

(۵) معجزه باید با هم‌آوردی و تحدی همراه باشد.

(۶) معجزه در قبال معارضه باید در کمال صحت و سلامت باشد.

(۷) معجزه می‌بایست به مقتضای اراده و خواست مدعی نبوت انجام پذیرد و گفتار و کردار وی با هم تطابق داشته باشد (موحدی فاضل لنکرانی، مقدمات بنیادین علم تفسیر، ۱۳۸۱: ۴۳-۴۸).
 وی در بحث ظاهر و باطن قرآن می‌فرماید «این احتمال وجود دارد که قرآن دارای وجوه و احتمالات باشد یعنی این گونه نیست که قرآن مسئله صاف و روشنی را در اختیار بگذارد بلکه در ارتباط با معانی آن احتمالات مختلفی جریان دارد و این شاید یکی از معجزات قرآن باشد که در ارتباط با معانی آن احتمالات و وجوهی جریان دارد» (همان، ۳۴۳). همان‌گونه که ملاحظه گردید، تعاریف گوناگونی برای معجزه ارائه شده است که در این میان تعریف آیت الله محمد فاضل لنکرانی رحمته‌الله‌علیه با دارا بودن شرایط هفت گانه، از جامعیت خوبی برخوردار است.

۲- علم

الف) علم در لغت

علم در لغت «ضد جهل» (فراهیدی، کتاب العین، ۱۴۱۴: ۲/۱۲۷۳) و به معنای «یقین» (الفیومی، المصباح المنیر، ۱۴۰۵: ۱-۲/۴۲۷) و «گاهی به معنای اظهار و روشن کردن است و گاهی هم به معنای دلیل و محبت است» (قرشی، قاموس قرآن، ۱۳۷۱: ۵/۱۲۷۳) به کار می‌رود.

ب) علم در اصطلاح

علم به اصطلاح به معنای احاطه بر چیزی و این احاطه اگر علم تشخیص و درک ویژگی‌های شیء باشد، شناخت نامیده می‌شود و در صورتی که علم به اطمینان و سکون برسد، یقین نامیده می‌شود (مصطفوی، التحقيق، ۱۳۶۷: ۸/۲۰۶). به نظر استاد مصباح یزدی تعریف اصطلاحی «علم» عبارت است از: «اعتقاد یقینی مطابق با واقع» یا «مجموعه

قضایایی که مناسبتی میان آن‌ها در نظر گرفته می‌شود، مانند قضایای تاریخی که به وجودآورنده علم تاریخ هستند» و یا «مجموعه قضایایی که از راه تجربه و حس به دست آمده باشد. این تعریف از علم از سوی پوزیتیویست‌ها ارائه شده است» (مصباح یزدی، آموزش فلسفه، ۱۳۶۸: ۶۱/۱) در پژوهش حاضر مراد از علم، علوم تجربی در نظر گرفته شده است. در نگاه علوم تجربی نیز مجموعه‌ای از تجربیات و استفاده محسوس از حواس پنج‌گانه برای کسب آگاهی و دانش بیان شده است که ممکن است دارای خطا و اشتباه باشد و در آینده دور یا نزدیک مشخص شود یا برای رفع نقائص آن گام برداشته شود (واشیان، روش تحقیق و مطالعات میان رشته‌ای قرآن و علوم، ۱۳۹۸: ۴۱/۱).

۳- اعجاز علمی

سخن گفتن نوزاد حضرت مریم علیها السلام و زنده کردن مردگان و مانند آن توسط عیسی مسیح علیه السلام در زمان و مکانی خاص و در برابر اشخاص معینی بوده و چنان که می‌دانیم، اموری که رنگ زمان و مکان به خود گرفته باشند، به همان نسبت که از آن‌ها دورتر شویم، کم‌رنگ‌تر جلوه می‌کنند، حتی معجزات خود پیامبر اسلام - غیر از قرآن - در برهه‌ای از زمان، و در نقطه مشخصی از مکان و در برابر عده خاصی صورت گرفته است، در مقابل قرآن به عنوان معجزه جاویدان مرز زمان و مکان را در هم شکسته و ما فوق زمان و مکان قرار گرفته است، و هم چنان به همان قیافه‌ای که ۱۴۰۰ سال قبل در محیط تاریک حجاز تجلی کرد، امروز بر ما تجلی می‌کند بلکه گذشت زمان و پیشرفت علم و دانش به ما امکاناتی داده که بتوانیم استفاده بیشتری از آن ببریم (موحدی فاضل لنکرانی، اخلاق فاضل، ۱۳۸۹: ۲۱۴) و با کشف‌های جدید علمی و هم‌خوانی آن با گزاره‌های علمی قرآن بر جلال و شکوه معجزه جاویدان دین اسلام می‌افزاید. و بیش از پیش اعجاز علمی قرآن را پرفروغ تر می‌نماید.

در اعجاز عناصر زیر مد نظر است:

- ۱) نکته علمی که در موردش ادعای اعجاز شده است، به روشنی از آیه فهمیده شود.
- ۲) آن نکته علمی در عصر نزول قرآن با اسباب عادی قابل دسترسی نباشد.
- ۳) صحت آن گزاره علم، بعد از نزول قرآن کشف شود.
- ۴) کسی پیش از نزول قرآن، به آن نکته علمی اشاره نکرد باشد. اگر قبل از نزول قرآن، به صورت قولی نادر مطرح باشد، شگفتی قرآنی است؛ نه اعجاز قرآن.

۵) مطلب علمی که در موردش ادعای اعجاز شده است، تنها احتمال در آیه باشد (مسترحمی، اعجاز نجومی قرآن، ۱۳۸۹: ۹۶).

۴- انواع اعجاز علمی قرآن

اعجاز علمی قرآن را به سه گونه می‌توان تصور کرد:

یک - درون متنی

الف) «وجود گزاره‌های علمی در قرآن که شامل اخبار غیبی نسبت به امور طبیعی یا تاریخی باشد و بعد از مدتی کشف و اثبات شود. مثل: خبر قرآن در مورد غلبه رومیان بر ایرانیان و یا خبر قرآن در مورد زوجیت عام موجودات (ذاریات/ ۴۹) این گونه اعجاز علمی غالباً به صورت تفسیر ترتیبی و استخدام علوم در فهم آیات قرآن صورت می‌گیرد» (رضایی، چیستی چالش‌های اعجاز علمی قرآن، ۱۳۸۹: ۲۹، با کمی دخل و تصرف). گزاره‌های سلامت‌محور با رویکرد پیش‌گیری و بهداشت از جمله گزاره‌های علمی در حوزه بهداشت و سلامت و علوم پزشکی است که تقدم بهداشت و پیش‌گیری نسبت به درمان را بیان می‌کند (واشیان، بهداشت و سلامت از منظر قرآن، ۱۳۹۸، ص ۸۷).

ب) «استنباط نظام علمی از قرآن در یک رشته خاص، به صورت تفسیر موضوعی و استنباطی انجام می‌گیرد. برای مثال نظام و مکتب اقتصادی قرآن (شامل: مبانی اقتصاد، اهداف، قلمرو، اصول، آموزه‌ها و...) و نیز نظام تربیتی قرآن و نظام سیاسی قرآن به صورتی که دانشمندان مکاتب مادی از آوردن مثل آن نظام عاجز باشند، یعنی نظامی که قرآن ارائه می‌کند کارآمدتر، جامع‌تر و منسجم‌تر است و تمام ابعاد جسمی و روحی بشر را در بر می‌گیرد و نتایج بهتری در سعادت بشر دارد» (همان).

ب - برون متنی

«اعجاز علمی برون متنی یعنی نقش تاریخی قرآن در تحول مردم از زاویه یک علم خاص مثلاً نقش قرآن در تحول جامعه عرب جاهلی (با خصوصیات جهل و خرافه پرستی، شرک و دخترکشی، انحرافات اخلاقی و جنگ‌طلبی و تعصب و...) به یک جامعه متمدن در کمتر از دو قرن، یعنی نقش قرآن در تحوّل تربیتی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و... در عینیت جامعه به صورتی که دیگران از آوردن مثل آن تحوّل در آن مدت کوتاه عاجز باشند» (همان).

در قرآن کریم چهار دسته آیات علمی وجود دارد که فقط یک قسم آن اعجاز علمی است: الف) «اعجازهای علمی قرآن، یعنی رازگویی های علمی قرآن که در آیات به صورت واضح آمده است و در زمان نزول آیه کسی از آن اطلاع نداشته، بلکه مدت ها بعد از نزول آیه مطلب علمی آن توسط دانشمندان کشف شده است. مثل اشاره عملی قرآن به نیروی جاذبه (رعد/۲ و لقمان/۱۰)، حرکت های خورشید (یس/۳۸؛ رعد/۲)، لقاح ابرها (حجر/۱۲) و زوجیت عام موجودات (رعد/۲؛ یس/۳۶؛ شعراء/۷) و مراحل خلقت انسان (مومنون/۱۲-۱۴؛ حج/۵؛ غافر/۶۷؛ قیامت/۳۷-۳۹) که قرن ها بعد از نزول قرآن بشر به این مطالب علمی دست یافت. از این رو برخی مفسران قرآن این مطالب را اعجازهای علمی قرآن دانسته اند.» (رضایی اصفهانی، چیستی و چالش های اعجاز علمی قرآن، ۳۱)

ب) «اشارات علمی شگفت آمیز قرآن: برخی آیات قرآن به مطالب علمی و قوانین جهان اشاره می کند که شگفتی هر خواننده ای را بر می انگیزد. اما از آن جا که این مطالب به صورت دیدگاه های غیر مشهور در مراکز علمی، توسط برخی دانشمندان مطرح شده بود، اعجاز علمی قرآن به شمار نمی آید. بلکه نوعی مخالفت با دیدگاه ها و نظریه های مشهور در علوم آن عصر به شمار می آید که شگفت آور است و دلالت بر عظمت علمی قرآن دارد. از آن جمله، اشارات قرآن به حرکت زمین و پیدایش حیات از آب، و ممنوعیت آمیزش با زنان در حالت عادت ماهیانه، ممنوعیت شراب خواری و...» (همان، ۳۱).

ج) «اشارات علمی اندیشه ساز قرآن: آیاتی که اشاره به آسمان، زمین، انسان، حیوانات و طبیعت می کند و انسان را به تفکر در آنها دعوت می کند و گاهی آن ها را نشانه خدا و معاد می شمرد. ولی مطلب شگفت آمیز یا اعجاز آمیزی از ظاهر آیات قابل استفاده نیست، این گونه آیات توجه انسان را به نمودهای آفرینش زیبای الهی جلب می کند و زمینه ساز رشد علمی بشر را، به ویژه در علوم تجربی، فراهم می سازد. مثال: «أَفَلَا يَنْظُرُونَ إِلَى الْإِبِلِ كَيْفَ خُلِقَتْ» (غاشیه/ ۱۷) و نیز در آیات (نحل/ ۱۴-۵) به منافع حیوانات، نزول باران، رویش گیاهان رنگارنگ، دریاها و کشتی رانی در آن ها و فواید غذایی و زیور آلاتی که از آن ها به دست می آید، به عنوان نشانه هایی برای اندیشمندان اشاره می کند که به آفرینش گر جهان پی می برند و سپاس گذاری می کنند» (همان).

د) «نظریه‌پردازی‌های علمی قرآن (جهت‌دهی به مبانی علوم انسانی و موضوع سازی برای علوم): برخی اشارات علمی در قرآن وجود دارد که هنوز به صورت پیشگویی‌های علمی باقی مانده و توسط علوم تجربی اثبات یا نفی نشده است. بلکه دورنمای مثبتی برای آن‌ها وجود دارد که می‌توان این دیدگاه‌های قرآنی را در هر علم به صورت حقایق قرآنی و نظریه‌های علمی قرآن ارائه کرد. و نیز در بسیاری از آیات قرآن از مبانی و اصول و قوانین سیاست، اقتصاد، مدیریت و... مطالبی بیان شده است که می‌توان از آن‌ها در نظام سازی و جهت دهی به علوم انسانی استفاده کرد. برای مثال براساس آیات نفی ربا، می‌توان نظریه اقتصاد بدون ربا را مطرح کرد» (همان).

گزارشی از مباحث اعجاز علمی در علوم طبیعی در آثار آیت الله محمد فاضل لنکرانی رحمته‌الله‌علیه

قرآن در بر دارنده گوشه‌هایی از اسرار خلقت و رازهای جهان هستی است. اسراری که فراتر از فکر و اندیشه انسان‌های عصر نزول قرآن بوده است و با گذر زمان و پیشرفت علوم به عمق مطالب ارائه شده در قرآن پی برده می‌شود. قرآن در بردارنده ابعاد بسیار و مسائل مختلف از جمله اصول اعتقادات، قوانین کشور داری، قوانین شرعی علمی، داستان‌ها، آینده نگری، مسائل مربوط به ستاره شناسی و... است. قرآن «تنها در بعد خاصی معجزه به شمار نمی‌رود. یکی از این وجوه که قرآن جن و انس را به مبارزه طلبیده است؛ ارایه مطالب در حوزه علوم طبیعی است که حضرت آیت الله محمد فاضل لنکرانی رحمته‌الله‌علیه در بخش قرآن و اسرار آفرینش کتاب «مدخل التفسیر» به برخی از آیاتی که دلالت بر اعجاز علمی قرآن دارد، اشاره نموده است که در این قسمت به بیان و بررسی آن می‌پردازیم.

قرآن و جزئیات علوم تجربی

در اوایل بحث اعجاز قرآن حضرت آیت الله محمد فاضل لنکرانی رحمته‌الله‌علیه به این سوال جواب می‌دهند که بر اساس آیاتی مثل (نحل/ ۸۹)، قرآن اساس بیان هر چیزی است ولی مشاهده می‌کنیم که قرآن به بیان بسیاری از فروع مورد نیاز بشر نپرداخته است و این مطلب با آیات قرآن مبنی بر کامل بودن قرآن در تمام امور سازگار نیست. وی در مقام پاسخ به این سوال می‌فرماید: قرآن بیان‌گر امور کلی و سر فصل مطالب است و در واقع پیامبر بیان‌گر جزئیات و ویژگی‌ها می‌باشد. قرآن به مسلمانان دستور می‌دهد تا به اوامر و نواهی پیامبر عمل نمایند و در همین رابطه در سوره حشر، بخشی از آیه ۷ می‌فرماید: ﴿وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا﴾ در واقع قرآن بیان‌گر کلیات است و پیامبر به بیان جزئیات می‌پردازد.

۱- قرآن و گیاه‌شناسی

الف) زوجیت در عالم هستی

زوجیت به معنای دوتا بودن و نر و ماده است و در مورد زوجیت گیاهان، حیوانات و حتی اشیاء دیگر از در گذشته مطرح بوده است ولی نخستین بار در اواسط قرن هجدهم میلادی یک دانشمند و گیاه‌شناس معروف سوئد به نام لینه این مسئله را اعلام کرد که زوجیت (نر و ماده) در دنیای گیاهان تقریباً یک مسئله عمومی است. در حالی که قرآن مجید دوازده قرن قبل از این دانشمند، پرده از روی این راز برداشته بود؛ و در موارد متعددی به زوجیت در جهان گیاهان اشاره کرده بود مفسران در ذیل آیات مربوط به آن تفاسیر فراوانی نگاشته‌اند. در مباحث اعجاز علمی جایگاه پیدا کرده است. در آیات قرآن مجید اشاره به زوجیت در عالم گیاهان شده است (لقمان/ ۱۰؛ شعرا/ ۷؛ حج/ ۵؛ طه/ ۵۳؛ مکارم، پیام قرآن، ۱۳۸۶: ۱۶۵).

آیت الله محمد فاضل لنکرانی رحمته الله علیه با استناد به آیات (یس/ ۲۶) و (حجر/ ۲۲) به بیان اعجاز قرآن در زمینه زوجیت در عالم هستی و به خصوص در گیاهان و نحوه لقاح و آمیزش در آن پرداخته است. وی در ذیل (یس/ ۳۶) می‌فرماید: «سنت ازدواج تنها به حیوانات اختصاص ندارد که گیاهان را نیز شامل می‌شود و در همین رابطه گیاهان را بر انسان مقدم شمرده است.» به نظر ایشان علت این تقدم و تاخر می‌تواند اجباری بودن ازدواج در گیاهان و اختیاری بودن آن در انسان‌ها باشد. ایشان در تفسیر علمی آیه (حجر/ ۲۲) می‌فرماید: «لقاح در گیاهان به واسطه باد تحقق می‌یابد. موضوعی که برای گذشتگان قابل درک نبود و به همین دلیل لقاح را در این آیه به معنی انتقال دادن گرفتند و آیه را این گونه تفسیر کردند که باد ابرهای باران‌زا را به مناطقی که در آن‌ها می‌بایست بر اساس خواست خداوند باران بیارد می‌فرستد» (فاضل لنکرانی، مدخل التفسیر، ۱۴۲۸: ۷۶).

ب) جذب متوازن مواد توسط گیاهان

آیت الله محمد فاضل لنکرانی رحمته الله علیه در ادامه بحث اعجاز علمی در موضوع گیاهان با استناد به آیه (حجر/ ۱۹) به این نکته علمی اشاره نموده‌اند که عناصر تشکیل دهنده درختان مختلف، بسیار دقیق و مختص همان گونه گیاهی می‌باشد که اندک تغییری در میزان آن‌ها اصولاً ایجاد آن گونه خاص گیاهی را منتفی خواهد کرد. این نکته با پیشرفت علم ژنتیک و شناخت ساختار و نقش مهم کروموزوم‌ها و DNA آن‌ها قابل تفسیر است (همان، ۷۷، با دخل و تصرف).

۲- قرآن و زمین‌شناسی

الف) حرکات زمین

مفسران با استناد به آیاتی مثل (نمل/۸۸) حرکت کوه‌ها و زمین را از قرآن اثبات کرده‌اند. و بر آن اساس آیه را در میان آیات مرتبط با اعجاز علمی در حوزه علوم طبیعی قرار داده‌اند (معرفت، التمهید فی علوم القرآن، ۱۴۱۷: ۱۶۲؛ مکارم، تفسیر نمونه، ۱۳۴۹: ۱۵۴؛ حسب النبی، الکتون والاعجاز علمی قرآن، ۱۴۱۶: ۱۷۱).

آیت الله محمد فاضل لنکرانی رحمته‌الله‌علیه در مباحث مربوط به زمین و اعجاز با استفاده از آیات (طه/۵۳؛ زخرف/۱۰؛ ملک/۱۵) به کمک استعاره‌هایی مثل مهد، ذلول، حرکت زمین و نقش این حرکت در رشد و آرامش انسان بر روی زمین را استخراج می‌فرماید. ایشان با اشاره بر آیه (نمل/۸۸) ضمن اثبات این مطلب که آیه مذکور اشاره بر خلقت و آفرینش دارد نه بر رستاخیز و قیامت، متحرک بودن زمین را اثبات می‌کنند و با توجه به این که در آیه مذکور، اولاً حرکت کوه‌ها به عنوان نشانه و دلیلی بر حرکت زمین ذکر شده است و ثانیاً استفاده از تعبیر عبور و گذر برای حرکت زمین و ثالثاً تشبیه حرکت زمین به حرکت ابرها، می‌توان اثبات کرد که کره زمین بیش از یک حرکت دارد (فاضل لنکرانی، مدخل التفسیر، ۱۴۲۸: ۷۸).

ب) کروی بودن زمین

دانشمندان برای اثبات کروی بودن زمین از الفاظ متعددی مثل لفظ ﴿مَدَّ الْأَرْضَ﴾ (حجر/ ۱۹؛ ق/۷) (متولی، معجزه القرآن، بی تا: ۱/ ۹۲) و لفظ ﴿الْمَشْرِقِينَ وَالْمَغْرِبِينَ﴾ (رحمن/ ۱۷) و ﴿الْمَشَارِقِ وَالْمَغَارِبِ﴾ (زخرف/ ۳۸) (همان، ۲۴؛ خوبی، البیان فی علوم القرآن، ۱۳۵۴: ۷۵) استفاده کرده‌اند.

حضرت آیت الله محمد فاضل لنکرانی رحمته‌الله‌علیه برای اثبات کروی بودن زمین دو نوع استدلال را به کار برده‌اند که عبارت‌اند از:

۱) استفاده از آیه (زمر/۵) و بررسی معنای اصطلاحی ﴿يَكْوَرُ﴾ به این ترتیب که کَوَّر صیغه مبالغه می‌باشد و تکویر در زبان عربی به معنای پیچاندن چیزی بر دور یک شیء گرد است و لذا نتیجه می‌گیرند که چرخاندن شب بر روز و برعکس از کروی بودن زمین حکایت می‌کند.

۲) با توجه به این که در قرآن لفظ مشرق و مغرب به صورت مفرد در آیه (بقره/ ۱۱) و مثنی در آیات (الرحمن/ ۱۷؛ زخرف/ ۲۸) و در نهایت به صورت جمع در آیات (اعراف/ ۱۳۷ و معارج/ ۴۰) آمده است. متعدد بودن مشرق و مغرب برای خورشید در هر شب و روز یک امر بدیهی است و آیات حاکی از آن با صراحت هرچه تمام تر از کروی بودن زمین است. طلوع خورشید در هر یک از نقاط زمین هم‌زمان با غروب آن از یک نقطه دیگر زمین صورت می‌گیرد و به همین دلیل وجود مشرق‌ها و مغرب‌های متعدد یک امر کاملاً روشن و آشکار است (فاضل لنکرانی، مدخل التفسیر، ۱۴۲۸: ۸۲).

ایشان و تعدادی از مفسران، با وجود اختلاف نظر در نحوه استدلال که دارند، اما با استفاده از آیات مذکور، دلالت آیات را بر کروی بودن زمین قابل استفاده می‌دانند و این امر را اعجاز علمی قرآن در حوزه علوم طبیعی قلمداد می‌کنند (نجفی، مطالب شگفت‌انگیز قرآن، ۱۳۷۸: ۲۸؛ نیازمند، اعجاز قرآن از نظر علوم امروزی، ۱۳۶۳: ۱۸۹؛ ابوالعینین، من الاعجاز العلمی فی القرآن الکریم، ۱۴۱۶: ۷۱۴؛ خوبی، البیان فی علوم القرآن، ۱۳۵۴: ۷۵) ولی به دلایل ذیل قابل خدشه است:

۱) تعدد مشرق و مغرب علاوه بر سازگاری با کروی بودن زمین، با دیگر اشکال هندسی نیز سازگار است و تنها در صورت مسطح بودن زمین، نمی‌توان چند مشرق و مغرب برای آن تصور کرد. ۲) شواهدی در دست است که نشان می‌دهد اعتقاد به کروی بودن زمین در قبل از اسلام هم وجود داشته است به طور مثال الف) کروی بودن زمین نزد حکمای فارس و یونان رایج بوده (شهرستانی، اسلام و هیئت، ۱۳۸۹: ۱۸۲).

ب) مشهور است که اولین شخص معتقد به کروی بودن زمین فیثاغورث (۵۸۲-۴۹۷ ق. م) بوده است. ارسطو (۳۸۴-۳۲۲ ق. م.) کروی بودن زمین را به وسیله خسوف به اثبات رساند (۲۷۶-۱۹۶ ق. م.) و با اعتقاد به کروی بودن زمین، محیط آن را اندازه گرفت و پس از او ابرخس نيقه‌ای (۱۹۰-۱۲۰ ق. م.) این کار را دنبال کرد (عدالتی، اصول و مبانی جغرافیای ریاضی، ۱۳۸۵: ۱۹).

با توجه به شواهد فوق، تنها می‌توان اثبات کروی بودن زمین را از این طریق به اشارات شگفت‌انگیز علمی موجود در قرآن مرتبط دانست.

۳- قرآن و کیهان شناسی

الف) تعدد زمین و آسمان

بحث آسمان‌های هفت‌گانه در پنج آیه از قرآن (بقره/ ۲۹؛ فصلت/ ۱۲؛ ملک/ ۳؛ نوح/ ۱۵؛ طلاق/ ۱۲؛ اسراء/ ۴۴؛ مومنون/ ۸۶) با عبارت «سَبْعَ سَمَاوَاتٍ» ذکر شده است. به علاوه تفاسیری هم چون «مجمع البیان» (طبرسی، مجمع البیان، ۱۴۱۵: ۱۶۱)، «المیزان فی تفسیر القرآن» (طباطبایی، المیزان، ۱۳۶۰: ۲۲) و «تفسیر القرآن العظیم» (ابن کثیر، تفسیر القرآن العظیم، ۱۴۱۵: ۴۰۹) دو عبارت «سَبْعَ طَرَائِقَ» (مومنون/ ۱۷) و «وَجَعَلْنَا سِرَاجًا وَهَاجًا» (نبا/ ۱۳) را به معنای آسمان‌های هفت‌گانه تفسیر نموده‌اند.

حضرت آیت الله محمد فاضل لنکرانی رحمته الله علیه در توضیح آیه (طلاق/ ۱۲) اشاره به تعدد زمین و آسمان دارند که از مجموع مطالب ایشان این گونه به دست می‌آید که به نظر وی آیه مذکور دلالت بر تعدد واقعی آسمان‌ها و زمین دارد و مراد از تعدد زمین همان تعدد سیارات و کرات است حال آن که مردم عصر نزول تصور می‌کردند که زمین و آسمان بیش از یکی نیستند. ایشان برای اثبات ادعای خویش مؤیدات روایی را نیز در این بخش ارایه می‌نمایند (فاضل لنکرانی، مدخل التفسیر، ۱۴۲۸: ۸۵).

تفاوت تفاسیر در موضوع آسمان‌های هفت‌گانه بسیار است به طوری که برخی آن را همان سیارات سبع می‌دانند (عطارد، زهره، مریخ، مشتری، زحل، و ماه و خورشید) (فخر رازی، المحصل و هو محصل افکار، ۱۴۱۱: ۱۵۶) و بعضی آن را عدد هفت واقعی تفسیر می‌کنند (فاضل لنکرانی، مدخل التفسیر، ۱۴۲۸: ۸۵) و آن را تطبیق به کهکشان‌های کشف شده می‌دهند (پاک‌نژاد، اولین دانشگاه و آخرین پیامبر، ۱۳۵۰: ۱۱۱) عده‌ای نیز قائل‌اند عدد هفت عدد تکثیری است که به معنای تعداد زیاد و فراوان می‌باشد (طنطاوی، الجواهر فی تفسیر القرآن، بی تا: ۴۶) آن‌چه صحیح‌تر به نظر می‌رسد، این است که مقصود از سماوات سبع همان معنی واقعی آسمان‌های هفت‌گانه است (مکارم شیرازی، پیام قرآن، ۱۳۷۳: ۱۶۷). زیرا آن‌چه از ستارگان که در آسمان دیده می‌شوند همگی متعلق به آسمان اول‌اند. شاهد این ادعا، آیاتی‌اند که ستارگان را تزئینی برای آسمان دنیا (نزدیک‌تر) می‌دانند. ماهیت آسمان‌های دیگر برای ما معلوم نیست (مسترحمی، اعجاز نجوم قرآن، ۱۳۸۹: ۱۱۲).

مسئله هفت آسمان در دوران‌های قبل از اسلام نیز مطرح بود و گواه آن، (نوح/۱۵) است که موضوع هفت آسمان را از زبان حضرت نوح هفت نقل می‌کند و احتجاج آن حضرت به وسیله هفت آسمان بر مشرکان، گویای این است که آنان این موضوع را پذیرفته بودند. لذا بحث از هفت آسمان در دایره اعجاز علمی قرار نمی‌گیرد (همان).

ب) حرکت، تعدد و کم فروغ شدن خورشید

انرژی حاصله از خورشید و حرکت آن زندگی را بر روی کره زمین امکان پذیر می‌نماید. قرآن حرکت خورشید (لقمان/۲۰) و خاموشی ناشی از کاسته شدن انرژی خورشید را امری اجتناب ناپذیر می‌داند (رعد/۲؛ فاطر/۱۳؛ زمر/۵) و خبر از نابودی آن را با تعبیر «تکویر» خاطر نشان می‌کند. امروزه با رشد علم نجوم و در بحث انقباض مجدد عالم پیش بینی شده است که عالم هستی تا درجه‌ای فشرده خواهد شد که دوباره مبتدل به یک نقطه ریاضی حذف کننده فضا و زمان شود (نصر، علوم و تمدن در اسلام، ۱۳۹۴: ۷۰). و در پایان دمای آن به صفر مطلق (Absolute magnitude) معادل ۲۷۳ درجه سانتیگراد زیر صفر خواهد رسید (عدالتی، اصول و مبانی جغرافیای ریاضی، ۱۳۸۵: ۹۷).

قرآن کریم قیامت را پایان جهان و آغاز جهانی دیگر معرفی می‌کند این کتاب آسمانی در آیات متعددی سخن از حوادثی می‌گوید که در آستانه قیامت رخ می‌دهند و برخی از آنها نشانه‌های قیامت شمرده می‌شوند که در قرآن نیز مورد اشاره قرار گرفته‌اند؛ از جمله مرگ ستارگان و خورشید و ستارگان (تکویر/۱-۲) و بهم ریختن نظام فعلی آسمان و ستارگان (انفطار/۱-۲؛ انشقاق/۱؛ حاقه/۱۶؛ فرقان/۲۵؛ مرسلات/۹؛ طور/۹). این موارد از جمله شگفتی‌های علمی قرآن می‌باشند (رضایی اصفهانی، بررسی اعجاز علوم قرآن از دیدگاه دکتر طاهر القادری، ۱۳۸۶: ۱۱۱). حضرت آیت الله محمد فاضل لنکرانی رحمته الله علیه با استناد بر آیه (تکویر/۱) کم فروغ شدن خورشید اشاره فرمودند و در اموری مثل حرکت خورشید و تعدد آن‌ها به طرح موضوع اکتفا نموده‌اند (فاضل لنکرانی، مدخل التفسیر، ۱۴۲۸: ۸۷).

نتیجه

- ۱) در موارد بحث شده در آثار حضرت آیت الله محمد فاضل لنکرانی رحمته الله علیه هیچ موردی دال بر تحمیل مباحث علمی بر قرآن مشاهده نشد.
- ۲) با توجه به معیارهای ارایه شده فقط حرکت خورشید را به عنوان اعجاز علمی در حوزه علوم طبیعی می توان پذیرفت و سایر موارد ذکر شده از شگفتی های علمی قرآن به شمار می آید.
- ۳) تعریفی که از اعجاز قرآن ارائه شده است در مقایسه با بسیاری از تعاریف موجود، جامع و مانع است.
- ۴) ایجاد ارتباط بین وحی و نبوت از مطالب زیبا و به جای ایشان در بحث تبیین پاسخ گویی قرآن به تنوع و گوناگونی مباحث می باشد.
- ۵) نمونه هایی از اعجاز علمی قرآن در حوزه علوم طبیعی ذکر شده است تقریباً از یقینیات علوم طبیعی هستند.
- ۶) بر خلاف تعریف دقیق «معجزه» توسط نگارنده هیچ گونه تعریفی از «اعجاز علمی» ارائه نگردیده است.
- ۷) مطالب بخش های مطرح شده می توانست عمیق تر و دقیق تر بحث شود. مثلاً در بحث قانون عام زوجیت که ذیل آیات (یس/ ۲۶) و (حجر/ ۲۲) مطرح شده است. تولید مثل های غیر جنسی می تواند به عنوان موارد نقض مطرح شود.

منابع

۱. ابن فارس، احمد، معجم مقاییس اللغة، بیروت: نشر دارالکتب اسلامیة، چاپ سوم، ۱۴۲۰ق.
۲. ابن کثیر، اسماعیل ابن عمر، تفسیر القرآن العظیم، بی‌جا: نشر داراحیاء التراث العربی، ۱۴۱۵ق.
۳. ابن منظور، محمد ابن مکرم، لسان العرب، بی‌جا: نشر دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۲ق.
۴. ابو العینین، حسن، من الاعجاز العلمی فی القرآن الکریم، بی‌جا: نشر العییکان، ۱۴۱۶ق.
۵. پاک‌نژاد، سید رضا، اولین دانشگاه و آخرین پیامبر، تهران: نشر کتاب فروشی اسلامیة، چاپ سوم، ۱۳۵۰ش.
۶. جوهری، اسماعیل ابن حماد، صحاح اللغة، بیروت: دار العلم، چاپ سوم، ۱۴۰۴ق.
۷. حسب النبی، منصور، الکنون والاعجاز العلمی للقرآن الکریم، بی‌جا: نشر دارالفکر العربی، چاپ سوم، ۱۴۱۶ق.
۸. خلیل ابن احمد، ترتیب العین، بی‌جا: نشر اسوه، ۱۴۱۴ق.
۹. خوری شرتونی، سعید، اقرب الموارد فی فصیح العربیة والشوارد، بی‌جا: اسوه، ۱۳۷۴ش.
۱۰. خویی، سیدابوالقاسم، البیان فی علوم القرآن، هریسی، نجمة، تهران: نشر مرتضوی، ۱۳۵۴ش.
۱۱. رازی، فخر الدین، تفسیر کبیر (مفاتیح الغیب)، بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۱ق.
۱۲. راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، بی‌جا: نشر ذوی القربی، چاپ پنجم، ۱۴۲۶ق.
۱۳. رضایی اصفهانی، محمد علی، بررسی اعجاز علمی قرآن از دیدگاه دکتر طاهر القادری، قرآن و علم، شماره هفتم، ۱۳۸۹ش.

۱۴. رضایی اصفهانی، محمد علی، چیستی و چالش‌های اعجاز علمی قرآن، قرآن و علم، شماره هفتم، ۱۳۸۹ ش.
۱۵. سیوطی، عبد الرحمن، الاتقان فی علوم القرآن، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۰۷ ق.
۱۶. شهرستانی، سید هبة الدین، اسلام و هیئت، ترجمه سید هادی خسروشاهی، بی‌جا: نشر دارالعلم، ۱۳۸۹ ق.
۱۷. طباطبایی، سید محمد حسین، المیزان، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، قم: نشر اسلامی، ۱۳۶۰ ش.
۱۸. طبرسی، ابی الفضل ابن حسن، تفسیر مجمع البیان، بی‌جا: نشر موسسه اعلمی، ۱۴۱۵ ق.
۱۹. طریحی، فخر الدین، مجمع البحرین، بی‌جا: نشر موسسه الوفاء، چاپ دوم، ۱۴۰۳ ق.
۲۰. طنطاوی جوهری، الجواهر فی تفسیر القرآن، بیروت: دار الفکر، بی‌تا.
۲۱. عدالتی، تقی و فرخی، حسن، اصول و مبانی جغرافیای ریاضی، قم: نشر انتشارات آستان قدس رضوی، چاپ سوم، ۱۳۸۵ ش.
۲۲. فاضل موحدی لنکرانی، محمد، مقدمات بنیادین علم تفسیر، مترجم محمد رسول دریایی، تهران: بنیاد قرآن، ۱۳۸۱ ش.
۲۳. فاضل موحدی لنکرانی، محمد، اخلاق فاضل، قم: مرکز فقهی ائمه اطهار (علیهم‌السلام)، ۱۳۸۹ ش.
۲۴. فاضل موحدی لنکرانی، محمد، اصول فقه شیعه، قم: مرکز فقهی ائمه اطهار (علیهم‌السلام)، ۱۳۸۱ ش.
۲۵. فاضل موحدی لنکرانی، محمد، مدخل التفسیر، قم: مرکز فقه الائمه الاطهار (علیهم‌السلام)، چاپ چهارم، ۱۴۲۸ ق.
۲۶. فراهیدی، خلیل بن احمد، کتاب العین، قم: اسوه، ۱۴۱۴ ق.
۲۷. فیومی، احمد بن محمد، المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی، قم: دار الهجرة، ۱۴۰۵ ق.
۲۸. قرشی، سید علی اکبر، قاموس قرآن، تهران: دارالکتب الاسلامی، چاپ ششم، ۱۳۷۱ ش.

۲۹. متولی اشعراوی، محمد، معجزة القرآن، بی جا: نشر مكتبة التراث الاسلامی، بی تا.
۳۰. مسترحمی، سید عیسی، اعجاز نجومی قرآن، قرآن و علم، دوره چهارم، شماره هفتم، ۱۳۸۹ ش.
۳۱. مصباح یزدی، محمدتقی، آموزش فلسفه، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۶۸ ش.
۳۲. مصطفوی، حسن، التحقیق، تهران: نشر وزارت فرهنگ و ارشاد، ۱۳۶۸ ش.
۳۳. معرفت، محمد هادی، التمهید فی علوم القرآن، بی جا: نشر اسلامی، ۱۴۱۷ ق.
۳۴. مکارم شیرازی، ناصر، قرآن و آخرین پیامبر، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۴۹ ش.
۳۵. مکارم شیرازی، ناصر، پیام قرآن، آیت الله العظمی، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۸۶ ش.
۳۶. نجفی، گودرز، مطالب شگفت انگیز قرآن بی جا: نشر سبحان، چاپ دوم، ۱۳۷۸ ش.
۳۷. نصر، سید حسین، علوم و تمدن در اسلام، ترجمه احمد آرام، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۹۴ ش.
۳۸. نیازمند شیرازی، یدالله، اعجاز قرآن از نظر علوم امروزی، تهران: انتشارات محمدی، چاپ هفتم، ۱۳۶۳ ش.
۳۹. واشیان، عباس علی، بهداشت و سلامت از منظر قرآن، قم: سپهر حکمت، آوای ملکوت، ۱۳۹۸ ش.
۴۰. واشیان، عباس علی، روش تحقیق و مطالعات میان رشته ای قرآن و علوم؛ بنیادین، کاربردی و توسعه ای، جلد دوم، قم: سپهر حکمت، آوای ملکوت و دانشگاه علوم پزشکی قم، ۱۳۹۸ ش.
۴۱. واشیان، عباس علی، روش تحقیق و مطالعات میان رشته ای قرآن و علوم؛ مفاهیم کاربردی، جلد اول، قم: سپهر حکمت، آوای ملکوت و دانشگاه علوم پزشکی قم، ۱۳۹۸ ش.